Archive of SID

Bi-quarterly Journal of Islamic Economic Studies, Research Article,
Vol. 12, No. 1 (Serial 23) Autumn 2019 & Winter 2020

Pathology and Criticism of the Performance of Banking System in Iran from the Perspective of Economic Justice

Sayyed Abbas Mosavian[*]
Mohammad Reza Mehrabanpour[**]
Mohammad Rasoul Heshmati[***]

Received: 06/03/2018
Accepted: 03/02/2019

Abstract

After the Islamic revolution, justice was always one of the major polices of the leader. But performance of banking system from the perspective of justice was criticized by the economic experts. Scientific criticism must be based on the performance evaluation and empirical evidence. Measuring justice dimensions and its components requires the use of appropriate indicators. Considering the criticism of the banking system about the weakness of justice, in this paper, we examine the issue that the position of justice in the Iran banking system is improving. Therefore a number of justice indicators in the field of Islamic banking were extracted and then estimated the degree of compliance of the banking system with the criteria and indexes of justice by using the secondary data of the central bank. Non-parametric statistical methods named Mann-Kendall trend test was conducted for detecting the trends of each factor. Improving the components of justice (fairly distribution of resources, realization the purpose of depositor, poverty alleviation, and realization the rights of the parties) were tested through four hypotheses. The results showed that all of the justice factors, except the "realization the purpose of depositor" have no significant improving. In other words, the "realization the purpose of depositor" has a significant increasing trend. Furthermore, there was a downward trend in "fairly distribution of resources" and "poverty alleviation". Also significant increasing trend of "non-realization the rights of the parties" was identified.

Keywords

Islamic Economic, Justice, Index, Criticism, Islamic Banking.
JEL Classification: G21, D63.

[*] Professor, Islamic Culture and Thinking Rsearch Institute, Qom, Iran. samosavian@yahoo.com
[**] Assistant Professor, Tehran University, Tehran, Iran (Corresponding Author). mehrabanpour@ut.ac.ir
[***] Assistant Professor, Eqbal Lahoori Institute of Higher Education. Mashhad, Iran. r.heshmati@ut.ac.ir

www.SID.ir

Archive of SID

دو فصلنامه علمی مطالعات اقتصاد اسلامی، مقاله پژوهشی، سال دوازدهم، شماره اول (پیاپی ۲۳)، پاییز و زمستان ۱۳۹۸، صص. ۱۲۱-۱۵۰

آسیب‌شناسی و نقد وضعیت بانکداری ایران از منظر عدالت اقتصادی[1]

سیدعباس موسویان*
محمدرضا مهربان‌پور**
محمدرسول حشمتی***

تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۱۲/۱۵ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۱۱/۱۴
مقاله برای اصلاح به مدت ۱۵۷ روز نزد نویسنده(گان) بوده است.

چکیده

پس از پیروزی انقلاب، همواره عدالت یکی‌از اساسی‌ترین محورهای ثابت سیاست‌های ابلاغی مقام معظم رهبری بوده، اما عملکرد سیستم بانکی درخصوص عدالت، از سوی صاحب‌نظران اقتصادی با انتقادهای فراوان روبرو بوده است. انتقاد علمی می‌بایست با تکیه بر ارزیابی عملکرد و با بهره‌گیری از شواهد تجربی صورت گیرد. از این‌رو، ارزیابی میزان تحقق عدالت مستلزم به‌کارگیری شاخص‌های مناسب برای سنجش آن است. با توجه به انتقادات وارده بر سیستم بانکی درخصوص ضعف در تأمین عدالت، در مقاله حاضر به بررسی این موضوع می‌پردازیم که «وضعیت عدالت در سیستم بانکداری کشور روبه بهبود بوده است یا خیر». بدین‌منظور، تعدادی از شاخص‌های عدالت در حوزه بانکداری اسلامی استخراج و سپس به کمک آنها و با استفاده از داده‌های بانک مرکزی، میزان تطابق نظام بانکداری کشور با معیارهای عدالت موردارزیابی قرارگرفت. تکنیک آماری ناپارامتریک با نام آزمون روندیابی مان-کندال جهت شناسایی روند هر یک از شاخص‌ها به‌کار گرفته‌شد. ارزیابی مؤلفه‌های عدالت اقتصادی یعنی توازن اجتماعی، رعایت انگیزه سپرده‌گذار، فقرزدایی و التزام به مفاد قرارداد از طریق چهار فرضیه آزمون شد. نتایج بیانگر این بود که به‌جز فرضیه مربوط به مؤلفه رعایت انگیزه سپرده‌گذار، مابقی فرضیات تحقیق تأیید نشدند. به‌عبارت دیگر وضعیت عدالت سیستم بانکداری کشور از منظر شاخص‌های توازن اجتماعی، فقرزدایی و استیفای حقوق طرفین روبه بهبود نیست. درخصوص این سه مؤلفه باید گفت، علاوه‌بر اینکه شاهد تقویت آنها نبوده‌ایم، بلکه باتوجه به آمارهٔ آزمون مان-کندال، روند آنها روبه پسرفت نیز بوده است.

واژگان کلیدی

اقتصاد اسلامی، عدالت، شاخص، نقد، بانکداری اسلامی.
طبقه‌بندی JEL: D63, G21.

* استاد پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، قم، ایران samosavian@yahoo.com
** استادیار دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول) mehrabanpour@ut.ac.ir
*** استادیار مؤسسه آموزش عالی اقبال لاهوری، مشهد، ایران r.heshmati@ut.ac.ir

www.SID.ir

Archive of SID

مقدمه

آسیب‌شناسی علمی و نقد سازنده پیش‌نیاز هرگونه اقدام اصلاحی در جهت بهبود است و با ایراد گرفتن و اشکال‌تراشی تفاوت دارد. به‌عبارت دیگر، آسیب‌شناسی و بررسی انتقادی باید کمک‌رسان باشد نه اینکه با رویکرد یک‌جانبه‌نگری، جنبه تخریب‌کننده داشته باشد. براین اساس، صرفاً بیان انتقادات و برشمردن چالش‌های یک سیستم کفایت نمی‌کند و می‌بایست این آسیب‌شناسی، با رویکرد علمی و ساختاریافته صورت گیرد. یعنی می‌بایست نقاط دارای آسیب با تکیه بر استدلالات منطقی و شواهد عینی مشخص گردد. به بیان دیگر آسیب‌شناسی و انتقادی که مبتنی‌بر آمار و اطلاعات عملکردی بوده و با پشتوانه شواهد تجربی انجام پذیرد، اعتبار بالاتری دارد. مدتی است در ادبیات مربوط اقتصاد اسلامی، عملکرد نظام بانکداری کشور از جهات گوناگون مورد انتقاد خبرگان و عامه مردم واقع می‌شود. یکی از این انتقادات که می‌تواند اسلامیت نظام بانکداری را زیر سؤال ببرد و در این مقاله قصد داریم به شکل ساختاریافته به آن بپردازیم، موضوع نقص در تأمین عدالت است. البته انتقادات از بانکداری بدون‌ربا و بحث پیرامون مشکلات آن، به‌معنای نادیده گرفتن محاسن این شیوه بر بانکداری متعارف ربوی نیست. در این مسیر، انتقادات سازنده و شناسایی آسیب‌های پیش‌رو و اندازه‌گیری ابعاد سنجش‌پذیر آن، می‌تواند در بهبود و ارتقاء قابلیت‌های نظام فعلی مثمرثمر واقع گردد.

در متون علم اقتصاد و همچنین در دین اسلام توجه ویژه به جریان پول در جامعه شده است. چرا که سیستم پولی و بانکی در اقتصاد هر جامعه‌ای مانند رگ‌های بدن، نقش حیاتی در جریان درست و مورد نیاز پول در اقتصاد دارد (محمدزاده و دیگران، ۱۳۹۵، ص. ۲۸). براساس بند اول ماده ۱ قانون عملیات بانکی بدون‌ربا کشور (مصوب ۱۳۶۲)، اولین هدف نظام بانکی «استقرار نظام پولی و اعتباری برمبنای حق و عدل (با ضوابط اسلامی) به‌منظور تنظیم گردش صحیح پول و اعتبار در جهت سلامت و رشد اقتصاد کشور» است. حال، سؤالی که مطرح می‌شود آن است که آیا نظام بانکی کشور، در بیش از سه دهه‌ای که از تصویب این قانون می‌گذرد، موفق عمل کرده است؟ به نظر می‌رسد نمی‌توان به این سؤال پاسخ قطعی داد، زیرا ارزیابی تجربه نظام بانکی در سه دهه اخیر نشان می‌دهد، هرچند در این دوره اقدامات و تلاش‌های قابل تقدیر زیادی در راستای

www.SID.ir

Archive of SID

اجرای بانکداری منطبق با شریعت صورت پذیرفته است، هنوز هم مشکلات بسیاری وجود دارد که اسلامی بودن عملکرد بانک‌ها را به چالش می‌کشد و شاید به‌دلیل وجود همین چالش‌هاست که در حال حاضر نخبگان، مراجع تقلید و حتی عامه مردم در رابطه با اسلامی بودن عملکرد نظام بانکی کشور تردید دارند (موسویان و میثمی، ۱۳۹۵، ص. ۶۰۵). بر این اساس، ضروریست تا ضمن آسیب‌شناسی تجربه سه دهه گذشته، چالش‌ها و انتقادات وارده به سیستم موجود استخراج گردد. از این‌رو، در این پژوهش قصد داریم ضمن بیان انتقادات نظری وارده به سیستم بانکداری کشور در زمینه نقص در تأمین عدالت، به ارزیابی میزان کامیابی سیستم بانکداری در تحقق معیار عدالت، بپردازیم.

حرکت صحیح یک جامعه اسلامی در مسیری که باید باشد، می‌طلبد قواعد اسلامی در تمامی ابعاد زندگی افراد آن جامعه جاری باشد. یکی از حوزه‌هایی که بخش بزرگی از زندگی افراد جامعه را تحت‌تأثیر قرار می‌دهد، حوزه اقتصاد و بانکداری است. از این‌رو می‌توان گفت، اگر به تنهایی همین یک حوزه منطبق با شریعت اسلامی باشد، با تأثیرگذاری مستقیم و غیرمستقیم (درآمد حلال، تولید، اشتغال، تشکیل و تحکیم خانواده) بر حیات یک جامعه و پویایی افراد آن، بخش بزرگی از جامعه در صراط مستقیم الهی قرار خواهد گرفت. این موضوع ضرورت و اهمیّت هرگونه اقدام (هرچند جزئی) در راستای بهبود وضعیت نظام بانکداری حاکم بر کشور در جهت تطابق با احکام شرع را متذکر می‌شود.

براساس آموزه‌های اسلامی، عدالت، هدف از بعثت انبیا و از جمله نبی مکرم اسلام بوده است. عدالت وسیله‌ای برای رسیدن به قرب ربوی و نیز اساسی‌ترین عامل برای سوق دادن جامعه به سمت دین و معنویت به‌شمار می‌رود. براساس این آموزه‌ها، اجرای عدالت، سبب آرامش دل‌ها، نزول برکات، غنای مردم و نیز مایه حیات زمین می‌شود. به‌همین دلیل، پیامبر اکرم(ص) می‌فرمایند یک ساعت رفتار کردن براساس عدالت از هفتاد سال عبادتی که هر شب آن با نماز و هر روز آن با روزه همراه باشد، بهتر است (رجایی و معلمی، ۱۳۹۴، صص. ۱۸-۱۷).

بر مبنای آیات قرآن کریم، تحقق عدالت اقتصادی که یکی از بارزترین جلوه‌های عدالت اجتماعی است، از اهمیّت فراوانی برخوردار است. نمی‌توان از تأثیر عدالت

www.SID.ir

Archive of SID

اجتماعی بر ایمان مردم به خداوند متعال چشم‌پوشی کرد. از این‌روست که امیرالمؤنین(ع) عدالت را سر ایمان و مایه زنده ماندن احکام و موجب صیانت از دین معرفی می‌کنند (غررالحکم و دررالکلم، ۱۳۶۶، ص. ۳۰، ۳۹ و ۱۸۰). یکی دیگر از وجوه اهمیّت اجرای عدالت این است که براساس آموزه‌های اسلامی ثبات و دوام حاکمیت در گروی اجرای عدالت است. امام علی(ع) نیز عدالت را باعث نفوذ اراده حاکمیت در میان مردم می‌دانند (غررالحکم و دررالکلم، ۱۳۶۶، ص. ۲۶۷). از نظر ایشان، دولت‌ها را هیچ چیز همچون عدل مصون نمی‌دارد. در اهمیّت عدالت اقتصادی همین بس که امام علی(ع) فلسفه پذیرفتن خلافت پس از عثمان را به هم خوردن عدالت و منقسم شدن مردم به دو طبقه سیر و گرسنه ذکر کرده‌اند (محقق‌نیا، ۱۳۹۴، صص. ۲۴-۲۱).

پس از پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی، همواره عدالت یکی از اساسی‌ترین محورهای ثابت سیاست‌های ابلاغی مقام معظم رهبری در موارد مختلف بوده و ارزیابی میزان تحقق یافتن این سیاست‌ها در تدوین و اجرای برنامه‌های اقتصادی، مستلزم عرضه شاخص‌های مناسب است. به‌عبارت دیگر، برنامه‌ریزی برای تحقق عدالت، مستلزم در اختیار داشتن ابزارهایی برای سنجش آن است (رجایی و معلمی، ۱۳۹۴، ص. ۲۲). ضرورت شاخص‌سازی و اندازه‌گیری عدالت در اندیشه مقام معظم رهبری را می‌توان در متن رهنمودهای ایشان مشاهده کرد. ایشان در دیدار با اعضای دولت فرمودند: «برای اینکه ببینیم عدالت در بخش‌های مختلف (فرهنگی، آموزشی و اقتصادی) مراعات شده یا نه، یک مقیاس یا معیاری لازم است. باید مشخص شود معیار عدالت چیست و عدالت چگونه تأمین می‌شود تا بتوانیم آن معیار را در برنامه‌ریزی‌ها داخل کنیم و در مقام عمل و در مقام اجراء، به آن عدالت موردنظر برسیم. تا ندانیم و تعریف نکنیم، نمی‌شود. بنابراین تعیین کردن شاخص و معیار برای عدالت در بخش‌های مختلف، خودش یک چیز مهمی است». ایشان در دیدار ۱۳۹۶/۱۱/۲۹ با مردم آذربایجان نیز فرمودند: «ما دهه چهارم انقلاب را دهه پیشرفت و عدالت نام‌گذاری کردیم و پیشرفت به‌معنای واقعی کلمه در کشور اتفاق افتاده است. در مورد عدالت ما عقب‌مانده هستیم، در این تردیدی نیست، خودمان اعتراف می‌کنیم. در دهه پیشرفت و عدالت بایستی هم در پیشرفت موفق می‌شدیم هم در عدالت؛ در پیشرفت موفق شدیم. اما در زمینه عدالت باید تلاش کنیم،

www.SID.ir

Archive of SID

باید از خدای متعال و از مردم عزیز عذرخواهی کنیم. درمورد عدالت مشکل داریم و انشاءالله با همت مردان و زنان کارآمد و مؤمن، در این ناحیه هم پیشرفت خواهیم کرد».[۲]

۱. مسأله تحقیق

در رابطه با انتقادهای وارده بر نقص در تأمین عدالت در نظام بانکی کشور، باید گفت پژوهشگران بسیاری، از جمله رضوی (۱۳۹۳)؛ اصولی و اسدی (۱۳۹۱)؛ محقق‌نیا و دیگران (۱۳۹۵)؛ میثمی و قلیچ (۱۳۹۰)؛ موسویان و میثمی (۱۳۹۵) در کتب و مقالات خود، موضوع نقص عدالت در نظام بانکداری بدون‌ربا در کشور را به‌عنوان یک چالش یا آسیب مطرح کرده‌اند.

یکی از مهم‌ترین ارکان اقتصاد اسلامی، برقراری عدالت توزیعی در جامعه اسلامی است. نظام بانکداری اسلامی به‌عنوان یکی از مهم‌ترین زیرمجموعه‌های اقتصاد اسلامی، در تخصیص منابع جهت تأمین و پشتیبانی مالی فرآیندهای تولیدی و رفع نیازهای مصرفی وظیفه خطیری برعهده دارد و لازم است توزیع خدمات مالی به افراد مختلف به‌صورت عادلانه (البته نه الزاماً مساوی) صورت گیرد. در واقع لازم است نظام مالی اسلامی در کشور به‌نحوی اصلاح شود که تمامی افراد (فقیر و یا غنی) که شایستگی تأمین مالی را دارند، بتوانند از آن بهره‌مند باشند. متأسفانه وضع موجود نظام بانکی در کشور در این زمینه چندان رضایت‌بخش نیست. پایین بودن وام‌های پرداختی قرض‌الحسنه و استفاده از سپرده‌های قرض‌الحسنه پس‌انداز در فعالیت‌های سودده اقتصادی، پایین بودن تسهیلات خرد پرداختی و...، همگی علائمی از ناکافی بودن دسترسی گروه‌های ضعیف اجتماعی به خدمات بانکی و نشانه‌هایی از عدم توجه کافی به عدالت توزیعی در نظام بانکداری بدون‌ربا در کشور است (میثمی و قلیچ، ۱۳۹۰، ص. ۹۴؛ موسویان و میثمی، ۱۳۹۵، ص. ۶۰۸).

مشکل دیگر نظام بانکداری کشور در زمینه عدالت این است که تسهیلات کلان خیلی راحت‌تر از تسهیلات خرد پرداخت می‌شود، زیرا متقاضیان تسهیلات کلان معمولاً افراد ثروتمند و دارای اعتبارند (موسویان و میثمی، ۱۳۹۵، ص. ۶۰۸). به‌علاوه، عدم‌تخصیص منابع به‌شکل مطلوب به مناطق کمتر توسعه‌یافته و همچنین عدم‌تخصیص

www.SID.ir

Archive of SID

مناسب منابع به بخش‌های مختلف اقتصاد، از دیگر انتقادهای وارده به سیستم بانکی کشور در رابطه با موضوع عدالت است (رضوی، ۱۳۹۳، ص. ۲۸۹).

در اغلب مطالعات پیشین، انتقادات وارده به سیستم بانکداری در خصوص نقص عدالت، به‌شکل نظری و مروری بیان شده است و پژوهشی که انتقاد از سیستم بانکداری را به شواهد تجربی معطوف نماید و از طریق سنجش ابعاد و مؤلفه‌های عدالت و تحلیل روند آن در طول زمان، نقاط ضعف را مشخص نماید، تاکنون انجام نشده است. در این پژوهش، با بهره‌گیری از ادبیات انتقادی دیگر مطالعات درخصوص عدالت، به فرضیات تحقیق رسیده‌ایم. سپس به‌کمک شاخص‌های سنجش‌پذیر سعی در آزمون این فرضیات داریم. هنگامی‌که انتقاد با تکیه بر اطلاعات عملکردی و شواهد تجربی صورت پذیرد، در معطوف نمودن توجه مسئولان نظام بانکی به نقاط مشکل‌دار سیستم، اثرگذاری بیشتری داشته و بهتر می‌تواند آنان را در جهت لزوم انجام اقدامات اصلاحی، مجاب نماید.

بهره‌گیری از شاخص‌های بانکداری اسلامی از جمله شاخص عدالت از این جهت حائز اهمیّت است که مشخص می‌سازد آنچه در کشور تحت‌عنوان بانکداری بدون‌ربا اتفاق افتاده و راهی که طی شده است، تا چه حد صحیح بوده و چه میزان با اصول اسلامی هم‌خوانی دارد. در حالی‌که بخش قابل توجهی از جامعه، چه در سطح نخبگان و چه در سطح عموم مردم، معتقدند که الگوی بانکداری بدون‌ربای فعلی فاصله زیادی با بانکداری اسلامی و خواست‌های مردم دارد، متولیان سیستم بانکی حاضر به پذیرش این واقعیت نیستند و همواره مدعی‌اند که سیستم بانکی کشور ما به‌طور کامل براساس اصول بانکداری بدون‌ربا پیش می‌رود. این دوگانگی، نتیجه فقدان شاخص‌های ارزیابی است که دیروز و امروز سیستم را ارزیابی و باهم مقایسه نماید تا مشخص گردد که روند غالب در سیستم بانکی در جهت اجرای بانکداری اسلامی رو به پیشرفت است یا پسرفت (محقق‌نیا، ۱۳۹۱، ص. ۱۱).

اقتصاددانان مسلمان و طراحان بانکداری اسلامی نیز معتقدند، همه آثار و برکات مثبت نظام بانکداری اسلامی تنها زمانی رخ می‌نماید که آموزه‌های آن، به‌صورت صحیح و کامل اجرا شود، و اجرای ناقص و صوری آن، نه‌تنها مشکلی را از جوامع اسلامی حل نمی‌کند، بلکه خود عامل شکل‌گیری معضلات اقتصادی می‌گردد. به‌طوری‌که اجرای

www.SID.ir

Archive of SID

عملیات خلاف اصول و معیارهای اسلامی می‌تواند منجربه تحمیل هزینه‌های جبران‌ناپذیری بر پیکره اقتصادی جامعه شود و چه‌بسا اصل ایده بانکداری بدون‌ربا را در اذهان عامه مردم و صاحب نظران مخدوش نماید (موسویان، ۱۳۹۲، ص. ۱۰). کما اینکه در حال حاضر وضعیت سیستم بانکداری کشور به‌جایی رسیده است که بسیاری از بزرگان فقه و اقتصاد کشور، انتقادات زیادی از سیستم فعلی دارند. به‌طوری‌که می‌توان مدعی بود وضع موجود اجرای بانکداری بدون‌ربا در نظام بانکی کشور، با الگوی ایده‌آل بانکداری اسلامی که به‌صورت گسترده در ادبیات نظری اقتصاد و مالی اسلامی مورد تأکید قرار گرفته است، فاصله زیادی دارد (موسویان و میثمی، ۱۳۹۵، ص. ۶۰۶).

در نگرش اسلامی، منابع استخراج شاخص‌ها و روش و چگونگی رسیدن به آنها عبارتند از: کتاب، سنت، فقه و اخلاق و عناصری از هویت و فرهنگ مسلمانان و روشی که برای شاخص‌سازی به‌کار گرفته می‌شود نیز باید مبتنی‌بر روش‌های مورد تأیید و پذیرفته شده اجتهادی باشد (رجایی، ۱۳۹۴، ص. ۲۸). از این‌رو، جهت گزینش شاخص‌های عدالت اقتصادی برگرفته از تعالیم اسلامی، از منابعی بهره‌گیری شده است که براساس روش‌های مورد تأیید ذکر شده، شاخص‌ها را تدوین نموده‌اند. با استفاده از این منابع، تعدادی از شاخص‌های عدالت اقتصادی در حوزه بانکداری اسلامی که با اطلاعات در دسترس در اقتصاد ایران قابل‌محاسبه است، استخراج شده و سپس به کمک این شاخص‌ها میزان تطابق نظام بانکداری حاکم بر کشور با معیارهای عدالت اقتصادی موردارزیابی قرار می‌گیرد.

از طریق تعریف و به‌کارگیری شاخص‌های عدالت اقتصادی براساس مبانی و متون اسلامی، در کنار شاخص‌های دیگر می‌توان وضعیت کنونی اقتصاد جامعه و تطابق آن با اقتصاد اسلامی را ارزیابی کرد و راهبردها و راهکارهایی مناسب را برای بهبود وضعیت آن به‌دست داد (رجایی و معلمی، ۱۳۹۴، ص. ۲۳).

اولین گام در تهیه شاخص عدالت در بانکداری اسلامی، تعیین دقیق مبانی نظری عدالت، اعم از مفهوم، اهمیّت و جایگاه آن در آموزه‌های اسلامی و در مرحله بعد، تطبیق آن با بانکداری اسلامی است (محقق‌نیا، ۱۳۹۴، ص. ۲۱). ارزیابی عدالت در سیستم بانکداری، زیرمجموعه علوم اجتماعی–اقتصادی است. در نتیجه بر مبنای تعریف عدالت

www.SID.ir

Archive of SID

در این حوزه از علوم اسلامی باید حقوق اقتصادی فرد و جامعه در ارتباط با مسائل بانکداری اسلامی تعیین گردد. در صورتی‌که این حقوق استیفا شود، می‌توان ادعا کرد که عدالت در سیستم بانکداری محقق شده است (محقق‌نیا، ۱۳۹۴، ص. ۵۵). بنابراین، در ادامه مبانی نظری عدالت در اقتصاد و بانکداری اسلامی تشریح می‌شود.

بررسی و تحلیل روند سری زمانی عدالت اقتصادی، در کنار سایر آمارهای سری زمانی کلان کشور می‌تواند در برنامه‌ریزی‌های اقتصادی و اجتماعی مثمرثمر باشد. بررسی و برآورد روند عدالت اقتصادی در چند دههٔ اخیر بانکداری کشور، به‌لحاظ آماری، اقدامی است که تاکنون به این شکل در هیچ مطالعه‌ای صورت نپذیرفته است. با توجه به انتقادات وارده بر سیستم بانکی درخصوص ضعف در تأمین عدالت، در مقاله حاضر به بررسی این فرضیه می‌پردازیم که «وضعیت عدالت در سیستم بانکداری کشور روبه بهبود است». بدین‌منظور ابتدا تعدادی از شاخص‌های عدالت که با اطلاعات در دسترس در اقتصاد ایران قابل‌محاسبه است، استخراج می‌شود و سپس به کمک این شاخص‌ها میزان تطابق نظام بانکداری حاکم بر کشور با معیارهای عدالت موردارزیابی قرار می‌گیرد.

۲. ادبیات نظری

۲-۱. عدالت اقتصادی

میراخور و عسکری (۲۰۱۰) در طراحی چارچوب تئوریک توسعه اجتماعی–اقتصادی از دیدگاه اسلام بیان می‌دارند که قرآن دو واژه را برای عدالت به‌کار برده است: ۱) قسط؛ که به روابط مناسب انسان با دیگر انسان‌ها و مابقی مخلوقات مربوط می‌شود و ۲) عدل؛ که دلالت دارد به اینکه خداوند هر چیزی را بر پایه آن در جایگاه درست خودش قرار داده است (Kamla & Rammal, 2013, p.914).

عدالت اقتصادی به معنی ایجاد امکان برخورداری یکسان برای همه و رفع موانع برای همه می‌باشد، به‌نحوی‌که همه افراد برخورداری یکسانی از کالاها و مواهب اولیه داشته باشند. در شرایطی که مالکیت‌ها عمومی و همگانی باشد، یعنی مالک فرد خاصی نباشد که در آن صورت معیار عدالت، حق برخورداری برابر است. در مواردی که

www.SID.ir

Archive of SID

مالکیت‌ها خصوصی باشد، معیار عدالت شایستگی است که ارزش‌افزوده حقیقی تعیین‌کننده آن است (عیوضلو و کریمی‌ریزی، ۱۳۹۴، ص. ۱۳۱).

به عبارت دیگر، عدالت اقتصادی به‌معنای برخورداری همه آحاد مردم از ثروت‌های خدادادی و نیز امکان استفاده از فرصت‌های برابر است. عدالت اقتصادی در نظام اقتصادی اسلام، در عرصه‌های سه‌گانه، توزیع قبل از تولید (توزیع اولیه ثروت‌ها و منابع)، توزیع بعد از تولید (توزیع عادلانه منافع حاصل از فرآیند تولید بین عوامل تولید) و نیز توزیع مجدد درآمدها و ثروت‌ها (تأمین مالی کسانی که قادر به شرکت در فعالیت اقتصادی نبوده و یا درآمدی که به‌دست می‌آورد کفاف هزینه‌های آنان را نمی‌دهد) ظهور پیدا می‌کند. عدالت اقتصادی در اسلام، معنای خاص خود را دارد. نه با تفسیر سطحی سوسیالیستی آن به‌معنای برابری ریاضی سازگاری دارد و نه با شکل مغفول آن در آزادی لیبرالیستی مطابق است. در تفسیر اسلامی عدالت هر چیزی در جایگاه واقعی خود قرار می‌گیرد و هر کسی از استحقاق خود برخوردار می‌شود (موسویان، ۱۳۹۲، ص. ۳۰).

مفهوم عدالت در مطالعات مختلف و به‌نحوه‌ای متفاوت بیان شده است (شایان ذکر است که دست‌کم ۱۴ تعریف از عدالت وجود دارد). اما به‌نظر می‌رسد یکی از مناسب‌ترین تعاریف از عدالت اقتصادی تعریف رجایی و معلمی (۱۳۹۴) باشد که در عین اختصار، جامعیّت داشته و اهم جنبه‌های مطرح شده در دیگر تعاریف را شامل می‌شود. در این تعریف از طریق جمع‌بندی مفهوم عدالت اقتصادی برحسب کاربرد آن در متون اسلامی، معناهایی شامل تساوی، دادن حق هر صاحب حق به او، توازن یا نبود تفاوت درآمدی فاحش، اعتدال و «وضع‌الشیء فی موضعه» مرا می‌توان استخراج کرد.

۲-۲. عدالت و عملیات بانکی

هارتنو و سوباری[۳] (۲۰۱۷)، آنتونیو و دیگران[۴] (۲۰۱۲) و عیوضلو و کریمی‌ریزی (۱۳۹۴) در مقاله‌های خود عدالت را به‌عنوان یکی از شاخص‌های مقاصد شریعت در بانک‌های اسلامی معرفی و اندازه‌گیری کرده‌اند. بانکداری اسلامی می‌بایست از اینکه تمامی مبادلات در همه فعالیت‌های تجاری (شامل محصولات، قیمت‌گذاری، اصلاحات و

www.SID.ir

Archive of SID

شرایط قراردادها) براساس عدالت انجام گیرد، اطمینان حاصل کند (Hartono & Sobari, 2017, p.195).

در حقیقت، بانک اسلامی به‌عنوان یکی از اجزای نظام اقتصاد اسلام و یک خرده نظام باید بتواند در راستای تحقق اهداف این نظام گام‌های مثبتی بردارد. ازاین‌رو نظام بانکی، مدیریت نظام پولی کشور و تجهیز سپرده‌های مردم و تخصیص بهینه آنها باید به‌گونه‌ای باشند که از کارکرد آنها اهداف این نظام تأمین گردد. یکی از اهداف مهم نظام اسلامی، برقراری عدالت فراگیر در همهٔ ابعاد آن، از جمله عدالت اقتصادی است. اهمیّت این هدف به‌گونه‌ای است که ممیزه نظام اسلامی بوده و بدون آن اسلامیت نظام زیر سؤال است. اهمیّت بانک در نظام پولی کشور از یک طرف و حرمت ربا از طرف دیگر، اقتصاددانان مسلمان را در دهه‌های اخیر بر آن داشت تا با حذف ربا از نظام بانکی، نظام پولی جدیدی را به‌عنوان بانکداری اسلامی طراحی کنند و حدود سی سال است که این نظام در ایران و برخی کشورهای اسلامی اجرا می‌شود. دغدغه خیلی از اندیشمندان مسلمان در حوزه پول و بانک در این مدت این بوده که فقط حذف ربا از نظام بانکی کافی نیست و برای اسلامی شدن این نظام، لازم است عناصر دیگر آموزه‌های اقتصادی اسلام نیز تأمین شود و یکی از اساسی‌ترین اصول نظام اقتصادی اسلام، عدالت است که در همه عرصه‌های نظام اقتصادی از جمله نظام بانکی باید جریان داشته باشد (موسویان، ۱۳۹۲، ص. ۲۸).

۳. چارچوب مفهومی و توسعه فرضیات

در این بخش شاخص‌های عدالت در بستر بانکداری اسلامی تبیین می‌گردد. دیاز[۵] (۱۹۸۲) معتقد است عدالت مترادف برابری نیست، بلکه برابری فقط یک جنبه از عدالت است و نه بیشتر. به نظر او عدالت چیزی نیست که یک بار و برای همیشه به فرمول درآید، بلکه عدالت یک فرایند است، یک توازن پیچیده و در حال تغییر در مورد عوامل زیادی چون برابری (عیوضلو و کریمی‌ریزی، ۱۳۹۴، ص. ۱۳۰). اما در هرصورت، سنجش میزان تحقق عدالت به‌عنوان یکی از اهداف نظام اقتصادی اسلام و بند اول قانون بانکداری بدون‌ربا، ضروری است.

www.SID.ir

Archive of SID

تدوین و احصاء شاخص‌هایی که مبین عدالت اقتصادی در بستر بانکداری اسلامی باشند، کار دشواری است و در رابطه با مطالعاتی که به این موضوع بپردازند، خلاء تحقیقاتی وجود دارد. در خصوص مطالعات انگشت‌شماری هم که به طراحی دیگر شاخص‌های بانکداری اسلامی پرداخته‌اند باید گفت، بسیاری از شاخص‌هایی که احصاء شده است، مشکل دسترسی به داده‌های مربوط به مؤلفه‌های موجود در فرمول شاخص وجود دارد. با این وجود، در میان کارهای جسته و گریخته‌ای که در حوزه طراحی شاخص برای بانکداری اسلامی انجام پذیرفته است، مطالعات موسویان (۱۳۹۲) و محقق‌نیا (۱۳۹۴)، این قابلیت را دارند که بتوان از میان شاخص‌های تدوین شده آنها، تعدادی از شاخص‌های سنجش‌پذیر را استخراج و بررسی میزان توفیق سیستم بانکداری کشور در قبال شاخص عدالت را با بهره‌گیری از آنها به انجام رسانید. براساس این مطالعات، جریان عدالت در نظام بانکی را می‌توان حداقل در چهار محور انتظار داشت[۶]: الف) توازن اجتماعی یا توزیع عادلانه منابع بانکی، ب) رعایت انگیزه سپرده‌گذار، ج) نقش نظام بانکی در مسأله فقرزدایی، د) استیفای حقوق طرفین.

۳-۱. توازن اجتماعی یا توزیع عادلانه منابع بانکی

اگر نظام بانکی با برنامه‌ریزی صحیح و هدف‌دار مدیریت شود می‌تواند نقش کلیدی و حساسی در تخصیص بهینه منابع و سرمایه‌های نقدی داشته باشد و در نقطه مقابل اگر برنامه‌ریزی صحیح و هدف‌دار نباشد یا نظارت کافی برعملکرد نظام بانکی نباشد، ممکن است برخی از پدیده‌های نامطلوبی (تمرکز منابع بانکی در مناطق خاص اقتصادی؛ تمرکز منابع بانکی در بخش‌های خاص اقتصادی؛ تمرکز منابع بانکی در اشخاص و گروه‌های درآمدی خاص) رخ دهد و توزیع منابع بانکی را با ناعدالتی مواجه کند. عدالت اقتصادی به‌معنای برخورداری همه آحاد مردم از ثروت‌های خدادادی و نیز امکان استفاده از فرصت‌های برابر است. به بیان شهید مطهری (۱۳۶۹)، مدینه فاضله اسلامی، مدینه ضدتبعیض است، نه ضدتفاوت. جامعه اسلامی، جامعه تساوی‌ها و برابری‌ها و برادری‌هاست اما نه تساوی منفی، بلکه تساوی مثبت. تساوی منفی یعنی به حساب نیاوردن امتیازات طبیعی افراد و سلب امتیازات اکتسابی آنها برای برقراری برابری. تساوی

www.SID.ir

Archive of SID

مثبت یعنی ایجاد امکانات مساوی برای عموم و تعلق مکتسبات هر فرد به خودش و سلب امتیازات موهوم و ظالمانه (موسویان، ۱۳۹۲، صص. ۳۲-۳۰). از این‌رو یکی از اصول تحقق عدالت اقتصادی در بانکداری اسلامی، توزیع متوازن سرمایه‌ها در جامعه است (محقق‌نیا، ۱۳۹۴، ص. ۱۰۱). در این خصوص نسبت تسهیلات اختصاص‌یافته به مناطق (استان‌های) محروم به کل تسهیلات به‌صورت ذیل تعریف می‌شود (موسویان، ۱۳۹۲، ص. ۱۳۸):

$$\frac{\text{تسهیلات مناطق محروم}}{\text{کل تسهیلات}}$$

رعایت مصالح بلندمدت جامعه اقتضا می‌کند که منابع بانکی، از جهت مناطق به‌صورت متوازن توزیع شود و اگر در منطقه یا مناطقی مانند مناطق محروم مشکلات و موانعی سر راه بازدهی معقول و متعارف وجود دارد، نظام اقتصادی با مطالعه جامع و سرمایه‌گذاری در زیرساخت‌ها و رفع موانع و مشکلات، آنها را به سطح مطلوب برساند (موسویان، ۱۳۹۲، ص. ۱۳۸). با توزیع متناسب و متوازن تسهیلات بانکی در استان‌های دور و نزدیک، زمینه اشتغال و توسعه‌یافتگی برای همه استان‌ها فراهم گشته و رقابت اقتصادی عادلانه‌تر خواهد شد (محقق‌نیا، ۱۳۹۴، ص. ۱۰۱). بنابراین می‌توان گفت، نسبت تسهیلات مناطق محروم به کل تسهیلات، شاخص مناسبی در راستای توزیع متوازن منابع بانکی یعنی اولین مؤلفه کلیدی عدالت باشد. بنابراین، فرضیه اول به این‌صورت بیان می‌شود: «H_1: وضعیت عدالت در سیستم بانکداری از منظر مؤلفه توزیع عادلانه منابع روبه بهبود است».

۳-۲. رعایت اهداف و انگیزه‌های سپرده‌گذاران

بخش مهمی از حقوق اقتصادی در ارتباط با سیستم بانکی، مربوط به قراردادهای بانکی است. بی‌تردید در این تعامل حقوقی، نباید حق هیچ‌یک از طرفین معامله پایمال شود. اسلام رعایت عدالت اجتماعی را لازم‌تر از هرگونه نفع شخصی و خصوصی می‌داند. از این‌رو، عدالت در بانکداری اسلامی بدون احترام به مفاد قراردادهای شرعی و قانونی و استیفای تمامی حقوق طرفین، اجرا نخواهد شد. چه مظلوم شکایت کند و چه شکایت

www.SID.ir

Archive of SID

نکند. در نتیجه، یکی از شاخص‌های عدالت در سیستم بانکی التزام طرفین قرارداد به مفاد آن است. شاخص تحقق عدالت در میان حقوق مطرح شده در مبحث استحقاق بانکی، التزام به مفاد قرارداد است که در این رابطه، بحث رعایت اهداف و انگیزه‌های سپرده‌گذاران مطرح می‌شود. عدم‌انحراف از قرض‌الحسنه در سپرده‌های قرض‌الحسنه پس‌انداز[۷]، یکی از مصادیق التزام به مفاد قرارداد است و تخلف از قرارداد از عدالت سیستم بانکی می‌کاهد (محقق‌نیا، ۱۳۹۴، صص. ۹۲-۸۹). در ارتباط با این مؤلفه شاخص ذیل معرفی می‌شود:

$$\frac{\text{تسهیلات قرض‌الحسنه}}{\text{سپرده‌های قرض‌الحسنه}}$$

شاخص فوق علاوه‌بر مطالعه محقق‌نیا (۱۳۹۴)، در مقاله اصولی و اسدی (۱۳۹۱) نیز، به‌عنوان یکی از شاخص‌های مبین عدالت در سیستم بانکی مطرح شده است. به‌علاوه، موسویان و میثمی (۱۳۹۵) و میثمی و قلیچ (۱۳۹۰)، استفاده از سپرده‌های قرض‌الحسنه پس‌انداز در فعالیت‌های سودآور اقتصادی را به‌عنوان یکی از آسیب‌های سیستم بانکداری بدون‌ربای کشور در مبحث نقض عدالت مطرح می‌کنند.

توجه به اهداف و انگیزه‌های سپرده‌گذاران به‌صورت عمده در سپرده‌های قرض‌الحسنه مطرح می‌شود. زیرا در سایر سپرده‌ها انگیزه اصلی سپرده‌گذاران دستیابی به سود است و پرداخت سود مطابق با قرارداد، هدف ایشان در سپرده‌گذاری را تأمین می‌کند. اما در سپرده‌های قرض‌الحسنه، هدف سپرده‌گذاران عمدتاً ایجاد امکان پرداخت تسهیلات قرض‌الحسنه به نیازمندان است. بنابراین افزایش نسبت پرداخت تسهیلات قرض‌الحسنه به سپرده‌های قرض‌الحسنه می‌تواند شاخص مناسبی برای این حیطه از عدالت باشد[۸] (محقق‌نیا، ۱۳۹۴، ص. ۹۳). لذا می‌توان گفت که هرچه میزان انحراف تسهیلات قرض‌الحسنه نسبت به سپرده‌های قرض‌الحسنه کمتر باشد، باعث افزایش عدالت می‌شود. ازاین‌رو، فرضیه دوم به این‌صورت بیان می‌شود: «H_2: وضعیت عدالت در سیستم بانکداری از منظر شاخص رعایت انگیزه سپرده‌گذار رو به بهبود است».

www.SID.ir

Archive of SID

۳-۳. نقش نظام بانکی در مسأله فقرزدایی

در پرتو تعالیم امامان معصوم(ع) آشکار می‌شود که وجود فقر در اجتماع و نیازمندی مردم، نخستین گواه بر وجود بی‌عدالتی در میان مردم و استیلای ستم بر جامعه است، آن‌گونه که امام کاظم(ع) فرمودند: «اگر عدالت در میان حاکمان و مردم اجرا شده بود همه بی‌نیاز بودند» (محقق‌نیا، ۱۳۹۴، ص. ۲۶). از این‌رو یکی از اصول تحقق عدالت اقتصادی در بانکداری اسلامی، فقرزدایی در جامعه است. آیات و روایات فراوانی به‌ویژه از امیر مؤمنان(ع) داریم که نیازمندان جامعه در اموال ثروتمندان حق دارند. سیستم بانکی نسبت به حقوق نیازمندان و محرومین مسئول است. لذا یکی از شاخص‌های عدالت در بانکداری اسلامی جهت‌گیری تسهیلات به‌سمت رفع فقر است (محقق‌نیا، ۱۳۹۴، ص. ۹۷). مطالعات نظری و تجربی نشان می‌دهند که راه‌حل اصولی رفع فقر، ایجاد اشتغال و درآمد است. شهید صدر نیز بیان داشتند، روند فعالیت بانک‌ها باید به‌نحوی باشد که نقش کار انسانی به‌عنوان منبع درآمد و کم کردن درآمد سرمایه را به منصهٔ ظهور دربیاورد. مؤلفه سوم شاخص‌های عدالت اقتصادی در نظام بانکی مربوط به فقرزدایی یا به عبارتی رفع فقر در جامعه است که در ارتباط با آن شاخص نسبت تسهیلات بخش کشاورزی به کل تسهیلات به‌صورت ذیل تعریف می‌شود (موسویان، ۱۳۹۲، ص. ۱۳۷):

$$\frac{\text{تسهیلات بخش کشاورزی}}{\text{کل تسهیلات}}$$

به‌طور معمول در اقتصادهای در حال توسعه، تفاوت‌های معناداری از جهت معیارهای اصلی سرمایه‌گذاری، چون ریسک و بازدهی بین بخش‌های مختلف اقتصادی وجود دارد، درحالی‌که سودآوری در بخش‌های تولیدی نیازمند سرمایه‌گذاری بلندمدت و همراه با انواع ریسک است، بخش‌های تجاری و خدماتی با کمترین ریسک و در کوتاه‌مدت پاسخ می‌دهند. اگر سیاست‌گذاری صحیح و اصولی نباشد، به‌صورت طبیعی بعد از مدتی منابع نظام بانکی به‌سمت فعالیت‌های تجاری و خدماتی سوق پیدا کرده، بخش تولیدی اقتصاد که معمولاً بخش اشتغال‌زا و مولد ثروت و درآمد است محروم می‌ماند. بنابراین شاخص نسبت تسهیلات بخش‌های خاص مانند بخش کشاورزی به کل

www.SID.ir

Archive of SID

تسهیلات معرفی گردید. از آنجا که این بخش عمدتاً در شرایط موجود اقتصاد جامعه کاربر و نه سرمایه‌بر است، هرچه این شاخص بیشتر باشد گویای اشتغال‌زایی بیشتر، درآمد بالاتر و به‌دنبال آن رفع فقر خواهد بود[9] (موسویان، ۱۳۹۲، ص. ۱۳۷). بنابراین می‌توان گفت، نسبت تسهیلات بخش کشاورزی به کل تسهیلات بر سومین مؤلفه کلیدی عدالت اقتصادی یعنی فقرزدایی، تأثیر معنی‌دار و مثبتی خواهد داشت. بنابراین، فرضیه سوم به این‌صورت بیان می‌شود: «H_3: وضعیت عدالت در سیستم بانکداری کشور از منظر مؤلفهٔ فقرزدایی روبه بهبود است».

۳-۴. استیفای حقوق طرفین قرارداد

همان‌طور که گفته شد در تعاملات حقوقی بانکی، نباید حق هیچ‌یک از طرفین معامله تضییع شود و با توجه به مذمومیت پذیرش ظلم در آموزه‌های اسلامی، در صورتی‌که افراد به دلایلی مجبور به پذیرش ظلم شوند، بی‌عدالتی رخ داده است. در این رابطه، بحث استیفای حقوق طرفین قراردادهای بانکی مطرح می‌شود. پرداخت به‌موقع دیون و مطالبات، یکی از مصادیق استیفای حقوق طرفین قرارداد است و تخلف از قرارداد از عدالت سیستم بانکی می‌کاهد. پرداخت به‌موقع دیون و مطالبات یکی از مسائلی است که در معاملات مدت‌دار بانکی مطرح است و پرداخت دیون و بدهی‌ها در سررسیدهای مقرر حق مسلم طرفین قرارداد است. لذا کاهش نسبی میزان معوقات بانکی در اجرای عدالت سیستم بانکی نقش به‌سزایی دارد و شاخص مناسبی برای آن است (محقق‌نیا، ۱۳۹۴، صص. ۹۴-۸۹). در ارتباط با این مؤلفه شاخص ذیل معرفی می‌شود:

$$\frac{\text{میزان مطالبات معوق}}{\text{کل تسهیلات بانکی}}$$

افزایش قراردادهایی که طرفین منطبق با قرارداد عمل نمایند، بیان‌گر تقویت معیار استیفای حقوق طرفین قرارداد و به‌تبع آن بهبود وضعیت عدالت اقتصادی در سیستم بانکی است. ازاین‌رو می‌توان گفت، معیاری که مبین عمل نکردن دریافت‌کنندگان اعتبار به تعهدات خود باشد، شاخصی برای وجود عدم‌استیفای حقوق طرفین در سیستم بانکی است. افزایش میزان مطالبات معوق بانکی (مطالباتی که بین شش تا هجده ماه از سررسید

www.SID.ir

Archive of SID

اصل یا اقساط آن گذشته باشد) یکی از مصادیق بارز عمل نکردن به تعهدات و تضییع حق مسلم یکی از طرفین قرارداد است. بنابراین نسبت میزان مطالبات معوق به کل تسهیلات بانکی شاخصی برای نشان دادن سطح استیفای حقوق طرفین در نظام بانکی محسوب می‌شود[۱۰]، لذا می‌توان گفت که هرچه میزان مطالبات معوق در بخش بانکی کمتر باشد، باعث افزایش سطح استیفای حقوق طرفین می‌شود. ازاین‌رو، فرضیه چهارم پژوهش بدین‌صورت بیان می‌شود: «H_4: وضعیت عدالت در سیستم بانکداری کشور از منظر شاخص استیفای حقوق طرفین رو به بهبود است».

۴. روش تحقیق

پژوهش حاضر به روش کمی انجام پذیرفته است و از آنجایی‌که هدف آن بررسی میزان توفیق سیستم فعلی بانکداری کشور در تقویت عدالت (به‌عنوان یکی از اهداف نظام اقتصادی اسلام) می‌باشد، پس تحقیق حاضر از حیث هدف، در زمره پژوهش‌های کاربردی قرار می‌گیرد. در این پژوهش به‌منظور سنجش شاخص‌های عدالت در حوزه بانکداری اسلامی، از داده‌های ثانویه موجود در آرشیو بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران بهره‌گیری شده است. جهت بررسی و تست فرضیات، آزمون ناپارامتری مان-کندال مورداستفاده قرار گرفته است که آزمونی با کارایی بالا در بررسی روند سری‌های زمانی محسوب می‌شود. هدف از تحلیل روند، بررسی این موضوع است که سری داده‌ها دارای روند صعودی است یا نزولی. آزمون مان-کندال ابتدا توسط مان[۱۱] (۱۹۴۵) در مجله اقتصادسنجی ارائه و سپس توسط کِندال[۱۲] (۱۹۷۰) توسعه داده شد. در این آزمون، فرض صفر بیانگر تصادفی بودن و عدم‌وجود روند در سری داده‌ها می‌باشد و فرض مقابل بر وجود روند در سری داده‌ها دلالت دارد. مراحل محاسبه آماره این آزمون به‌شرح ذیل است (Khoi & Trang, 2016, p.231):

محاسبه پارامتر S مطابق رابطه ذیل:

$$S = \sum_{k=1}^{n-1}\sum_{j=k+1}^{n} \mathrm{sgn}(x_j - x_k)$$ رابطه (۱)

که n طول مدت زمانی (تعداد مشاهدات سری)، و x_j و x_k به ترتیب داده‌های زمان j ام و k ام سری می‌باشند. تابع علامت نیز به‌صورت ذیل قابل محاسبه است:

www.SID.ir

Archive of SID

رابطه (۲)

$$\operatorname{sgn}(x_j - x_k) = +1 \qquad for\ (x_j - x_k) > 0$$
$$\operatorname{sgn}(x_j - x_k) = 0 \qquad for\ (x_j - x_k) = 0$$
$$\operatorname{sgn}(x_j - x_k) = -1 \qquad for\ (x_j - x_k) < 0$$

در مرحلهٔ بعد واریانس S توسط یکی از روابط ذیل محاسبه می‌شود:

رابطه (۳)

$$\operatorname{var}(s) = \frac{n(n-1)(2n+5) - \sum_{i=1}^{m} t(t-1)(2t+5)}{18} \qquad for\ n > 10$$

که m معرف تعداد دنباله‌هایی است که در آنها حداقل یک داده تکراری وجود دارد (تعداد دسته‌های با داده‌های گره‌دار). t نیز بیانگر فراوانی داده‌های با ارزش یکسان در یک دنباله m (تعداد داده‌های گره‌دار در هر دستهٔ m) می‌باشد. اگر هیچ دسته گره‌دار وجود نداشته باشد، این قسمت از فرمول می‌تواند نادیده گرفته شود. در پایان نیز، آماره Z به کمک یکی از روابط ذیل محاسبه می‌شود:

رابطه (۴)

$$Z = \frac{s-1}{\sqrt{var(s)}} \qquad for\ S > 0$$
$$Z = 0 \qquad for\ S = 0$$
$$Z = \frac{s+1}{\sqrt{var(s)}} \qquad for\ S < 0$$

آماره Z محاسبه شده در جدول توزیع نرمال استاندارد، با سطوح اطمینان (در سطح معنی‌داری α) و با فرض دو دامنه بودن آزمون روند، مقایسه می‌شود. فرضیه صفر در صورتی پذیرفته می‌شود که شرط ذیل برقرار باشد:

رابطه (۵)

$$|Z| < Z_{\alpha/2}$$

پذیرش فرض صفر بیان‌گر عدم‌وجود روند معنی‌دار در سری زمانی است. در غیراین‌صورت، فرض مقابل مبنی‌بر وجود روند معنی‌دار در سری زمانی، مورد پذیرش واقع می‌شود. در این حالت آمارهٔ Z مثبت بیانگر روند صعودی در سری داده‌ها و آماره Z منفی بر وجود روند نزولی سری زمانی دلالت دارد. به‌منظور آزمون فرضیات در پژوهش حاضر، محاسبه آماره آزمون مان-کندال به‌وسیله نرم‌افزار مکسنز[۱۳] انجام شده است. این نرم‌افزار توسط سلمی و دیگران[۱۴] (۲۰۰۲) توسعه داده شده است.

www.SID.ir

Archive of SID

فرض اصلی مطالعات تحلیل روند با آزمون مان-کندال، استفاده از داده‌های مستقل و به‌طور تصادفی نظم گرفته است، یعنی داده‌ها می‌بایست فاقد خودهمبستگی معنی‌دار باشند، چرا که خودهمبستگی بر روی مقدار واریانس محاسبه شده در روش مان-کندال تأثیر می‌گذارد و در نتیجه احتمال رد اشتباه فرض صفر (خطای نوع اول) افزایش پیدا می‌کند (باقرپور و دیگران، ۱۳۹۶، ص. ۱۱). به‌عبارت دیگر، در صورت وجود خودهمبستگی مثبت در سری داده‌ها، ممکن است آزمون مان-کندال وجود روند را تشخیص دهد در حالی‌که روند معنی‌داری در سری داده‌ها وجود ندارد. خودهمبستگی منفی نیز می‌تواند احتمال عدم‌تشخیص روند (به اشتباه) را افزایش دهد (خطای نوع دوم). ازاین‌رو، ضروری است پیش از اجرای آزمون مان-کندال، وجود خودهمبستگی در داده‌ها بررسی و در صورت مشاهده، اثر آن حذف گردد. در این پژوهش از روش معرفی شده توسط یو و دیگران[۱۵] (۲۰۰۲) با عنوان پیش‌سفید کردن بدون روند[۱۶]، جهت رفع اثرات خودهمبستگی سری‌های زمانی استفاده شده است که مراحل آن به‌شرح ذیل است (Kumar et al., 2009, p.176):

- ✓ الف) محاسبه ضریب خودهمبستگی مرتبه اول (Lag-۱)، یا r_1، با استفاده از رابطه ذیل:

رابطه (۶) $$r_k=\frac{\frac{1}{n-k}\sum_{i=1}^{n-k}(x_i-\bar{x})(x_{i+k}-\bar{x})}{\frac{1}{n}\sum_{i=1}^{n}(x_i-\bar{x})^2}$$

- ✓ ب) اگر شرط ذیل برقرار باشد، داده‌ها در سطح اطمینان ۹۰ درصد مستقل فرض می‌شوند. که در این حالت پیش‌سفید کردن لزومی نداشته و آزمون مان-کندال به روش مرسوم انجام می‌شود. در غیراین‌صورت، پیش از انجام آزمون می‌بایست اثر خودهمبستگی داده‌ها براساس دستور مراحل ۳ تا ۷ حذف می‌شود.

رابطه (۷) $$\frac{-1-1.645\sqrt{n-2}}{n-2} \le r_1 \le \frac{-1+1.645\sqrt{n-2}}{n-2}$$

- ✓ ج) محاسبه شیب خط روند یا $\boldsymbol{\beta}$ برای سری داده‌ها با روش تخمین‌گر سن ۱۶ (۱۹۶۸):

رابطه (۸) $$\beta = Mediam\left[\frac{x_j-x_i}{j-i}\right](\forall_j > i)$$

www.SID.ir

Archive of SID

- ✓ د) سری جدید به‌شرح ذیل روندزدایی می‌شود:

رابطه (۹) $\acute{x_i} = x_i - (\beta \times i$

- ✓ هـ) ضریب r1 داده‌های سری روندزدایی شده مجدداً محاسبه می‌شود.
- ✓ و) مؤلفه خودهمبستگی مرتبه اول۱۷ AR(1) از سری جدید (سری بدون روند) به‌شرح ذیل حذف و سری باقیمانده‌ها (y') از رابطه ذیل به‌دست می‌آید:

رابطه (۱۰) $\acute{y_i} = \acute{x_i} - r_1 \times x'_{i-1}$

- ✓ ی) مقدار روند $(\beta \times i)$ به سری باقیمانده‌ها افزوده می‌شود و سری ترکیبی (yi) به‌شرح ذیل به‌دست می‌آید:

رابطه (۱۱) $y_i = \acute{y_i} + (\beta \times i$

آزمون مان-کندال بر روی سری ترکیبی (y_i) جهت تعیین معنی‌داری روند آن، اعمال می‌شود. پردازش و محاسبه داده‌های خام پیش از انجام تحلیل و همچنین مراحل روش پیش‌سفیدکردن بدون روند، به‌کمک نرم‌افزار اکسل[۱۷] صورت پذیرفته است. در محاسبات مربوط به شیب تخمین‌گر سِن، و ضرایب خودهمبستگی، از نرم‌افزار مینی‌تب[۱۸] نیز استفاده است.

۵. تجزیه و تحلیل داده‌ها و ارائه یافته‌ها

در این قسمت براساس چهار عنصر عدالت (توزیع عادلانه منابع، رعایت انگیزه سپرده‌گذار، فقرزدایی و استیفای حقوق طرفین) و شاخص‌های قابل سنجش مبتنی‌بر این چهار مؤلفه، به ارزیابی میزان موفقیت و اثربخشی عملکرد بانکداری کشور در دوره پس از انقلاب در خصوص شاخص‌های احصاء شده پرداخته خواهد شد. همان‌طور که گفته شد، به‌منظور آزمون فرضیات اول تا چهارم از آزمون آماری مان-کندال استفاده شده است. پیش‌نیاز این آزمون بررسی وجود خودهمبستگی در سری داده‌هاست. نتایج محاسبه ضریب خودهمبستگی مرتبه اول به همراه شیب خط روند در جدول (۱) نشان داده است.

www.SID.ir

Archive of SID

جدول (۱): ضرایب خودهمبستگی و شیب سری داده‌ها

مؤلفه‌های عدالت	ضریب خودهمبستگی مرتبه اول (r_1) در سری اولیه	ضریب خودهمبستگی مرتبه اول (r_1) در سری بدون روند	شیب تخمین‌گر سِن (β)
توزیع عادلانه منابع	۰/۷۹۸	۰/۲۹۷	– ۰/۰۰۲۵۱
رعایت انگیزه سپرده‌گذار	۰/۷۶۶	۰/۶۹۷	۰/۰۱۲۴
فقرزدایی	۰/۹۱۹	۰/۸۹۲	– ۰/۰۰۲۳۳
استیفای حقوق طرفین	۰/۷۴۳	۰/۵۱۱	۰/۳۵۷۵

منبع: یافته‌های تحقیق

همان‌طور که در جدول (۱) ملاحظه می‌گردد، به‌دلیل وجود خودهمبستگی معنی‌دار، می‌بایست آزمون مان–کندال پس از طی مراحل روش پیش‌سفیدکردن بدون روند انجام گیرد. نتایج آزمون مان–کندال که به‌وسیله نرم‌افزار مکسنز موردمحاسبه قرار گرفته است، در جدول ذیل قابل مشاهده است.

جدول (۲): نتایج آزمون ناپارامتریک مان–کندال

مؤلفه‌های عدالت	سال ابتدایی	سال پایانی	n	آماره Z	سطح معنی‌داری	نتیجه
توزیع عادلانه منابع	۱۳۸۵	۱۳۹۵	۱۱	– ۳/۷۴	***	رد
رعایت انگیزه سپرده‌گذار	۱۳۶۳	۱۳۹۵	۳۳	۵/۵۰	***	تأیید
فقرزدایی	۱۳۶۳	۱۳۹۵	۳۳	– ۶/۷۱	***	رد
استیفای حقوق طرفین	۱۳۵۸	۱۳۸۷	۳۰	۶/۴۶	***	رد

*** معنی‌داری در سطح خطای ۰/۰۰۱ ** معنی‌داری در سطح خطای ۰/۰۱

منبع: یافته‌های تحقیق

همان‌طور که در جدول بالا مشخص است، در رابطه با روند سری زمانی نسبت تسهیلات مناطق محروم به کل تسهیلات که مبین شاخص توزیع عادلانه منابع در سیستم بانکی است (فرضیه ۱)، از آنجایی‌که قدر مطلق آماره آزمون مان–کندال بیشتر از ۳/۲۹۱ است، می‌توان گفت این آزمون در سطح اطمینان ۹۹/۹٪ معنی‌دار است. به‌عبارت دیگر

www.SID.ir

Archive of SID

سری زمانی شاخص توزیع عادلانه منابع (مؤلفه اول عدالت) دارای روند معنی‌دار است و به‌دلیل اینکه مقدار این آماره منفی شده است، مشخص می‌شود که شاخص توزیع عادلانه منابع روند نزولی داشته است که حاکی از نامناسب بودن وضعیت این شاخص است. بنابراین فرضیه اول مورد تأیید واقع نمی‌شود. در رابطه با روند سری زمانی نسبت تسهیلات قرض‌الحسنه به سپرده‌های قرض‌الحسنه که مبین شاخص رعایت انگیزه سپرده‌گذار است (فرضیه ۲)، از آنجایی‌که قدر مطلق آماره آزمون مان–کندال بیشتر از ۳/۲۹۱ است، می‌توان گفت این آزمون در سطح اطمینان ۹۹/۹ ٪ معنی‌دار است. به‌عبارت دیگر سری زمانی شاخص رعایت انگیزه سپرده‌گذار (مؤلفه دوم عدالت) دارای روند معنی‌دار است و به‌دلیل اینکه مقدار این آماره مثبت شده است، مشخص می‌شود که شاخص رعایت انگیزه سپرده‌گذار روند صعودی داشته است که حاکی از مناسب بودن وضعیت این شاخص است. بنابراین فرضیه دوم مورد تأیید واقع می‌شود. در رابطه با روند سری زمانی نسبت تسهیلات کشاورزی به کل تسهیلات بانکی که مبین شاخص فقرزدایی در سیستم بانکی است (فرضیه سوم)، از آنجایی‌که قدر مطلق آماره آزمون مان–کندال بیشتر از ۳/۲۹۱ است، می‌توان گفت این آزمون در سطح اطمینان ۹۹/۹درصد معنی‌دار است. به‌عبارت دیگر سری زمانی شاخص فقرزدایی (مؤلفه سوم عدالت اقتصادی) دارای روند معنی‌دار است و به‌دلیل اینکه مقدار این آماره منفی شده است، مشخص می‌شود که شاخص فقرزدایی روند نزولی داشته است که حاکی از نامناسب بودن وضعیت این شاخص است. بنابراین فرضیهٔ سوم مورد تأیید واقع نمی‌شود. همچنین در رابطه با روند سری زمانی نسبت مطالبات معوق به کل تسهیلات بانکی که مبین شاخص عدم‌استیفای حقوق طرفین در سیستم بانکی است (فرضیه چهارم)، از آنجایی‌که قدر مطلق آماره آزمون من–کندال بیشتر از ۳/۲۹۱ است، می‌توان گفت این آزمون در سطح اطمینان ۹۹/۹درصد معنی‌دار است. به‌عبارت دیگر سری زمانی شاخص معکوس استیفای حقوق طرفین (مؤلفه چهارم عدالت) دارای روند معنی‌دار است و به‌دلیل اینکه مقدار این آماره مثبت شده است، مشخص می‌شود که این شاخص معکوس در طی ۳۰ سال روند صعودی داشته است که حاکی از نامناسب بودن وضعیت شاخص استیفای حقوق طرفین است، بنابراین فرضیه چهارم مورد تأیید واقع نمی‌شود. در ادامه خروجی

www.SID.ir

Archive of SID

نرم‌افزار مکسنز در خصوص روند شاخص‌های مطرح شده، در قالب نمودارهای ذیل منعکس شده است.

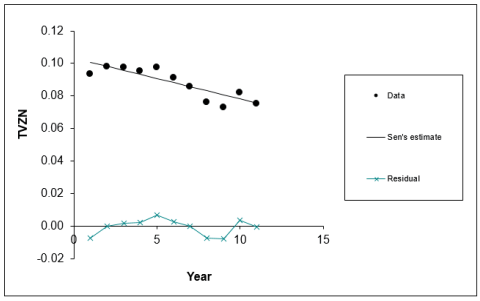

نمودار (۱): روند شاخص توزیع عادلانه منابع

منبع: یافته‌های تحقیق

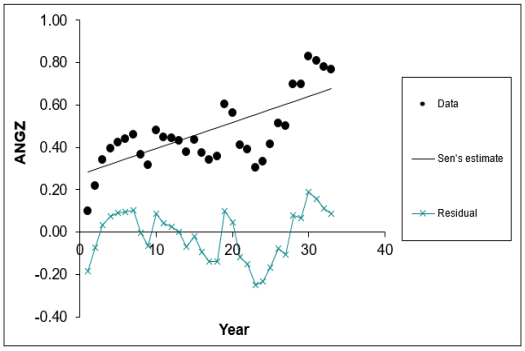

نمودار (۲): روند شاخص رعایت انگیزه سپرده‌گذار

منبع: یافته‌های تحقیق

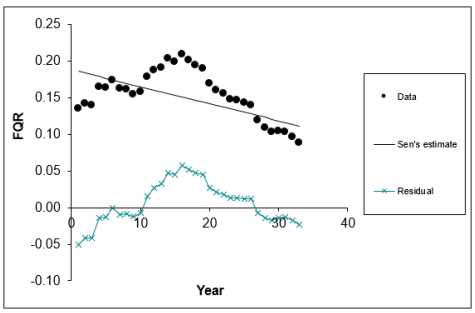

نمودار (۳): روند شاخص فقرزدایی

منبع: یافته‌های تحقیق

www.SID.ir

Archive of SID

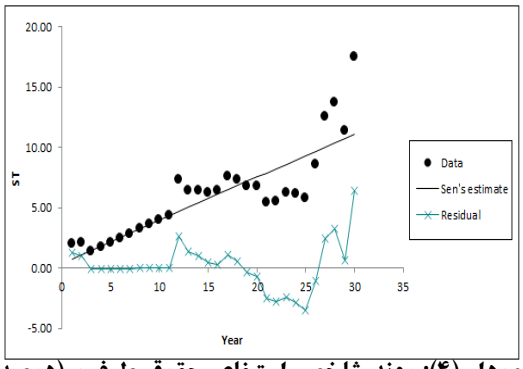

نمودار (۴): روند شاخص استیفای حقوق طرفین (درصد)

منبع: یافته‌های تحقیق

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

در پژوهش حاضر با روش کمی به بررسی صحت انتقادات وارده در خصوص نقص عدالت در سیستم بانکی کشور پرداخته شد. اندازه‌گیری میزان هم‌سویی نظام بانکداری کشور در تطابق با یکی از مهم‌ترین اهداف نظام اقتصادی اسلام یعنی عدالت، در سال‌های پس از انقلاب و حذف سیستم ربوی، انتقادات نظری مطرح شده در پژوهش‌های پیشین را به روش تجربی اثبات نمود. به‌طور خلاصه، توفیق در دستیابی به مؤلفه‌های عدالت (توازن اجتماعی، رعایت انگیزه سپرده‌گذار، فقرزدایی و استیفای حقوق طرفین) از طریق چهار فرضیه به روش آماری مورد آزمون قرار گرفت، که نتایج حاکی از این بود که به‌جز فرضیه مربوط به مؤلفه رعایت انگیزه سپرده‌گذار (فرضیه دوم)، مابقی فرضیات تحقیق موردتأیید واقع نشد. به‌عبارت دیگر وضعیت عدالت در سیستم بانکداری کشور از منظر شاخص‌های توازن اجتماعی، فقرزدایی و استیفای حقوق طرفین رو به بهبود نیست. در خصوص این سه مؤلفه باید گفت، علاوه‌بر اینکه شاهد تقویت این آنها نبوده‌ایم، بلکه (با توجه به آماره آزمون مان–کندال) روند این سه بعد از عدالت در سیستم بانکی کشور رو به پسرفت نیز بوده است. بنابراین، با در نظر گرفتن روند نامطلوب سه مؤلفه عدالت، نمی‌توان نتیجه گرفت نظام بانکی کشور در تحقق معیار عدالت اقتصادی موفق عمل کرده است. در صورتی می‌توان گفت سیستم بانکداری کشور پس از انقلاب در قبال تقویت شاخص عدالت اقتصادی موفق عمل کرده است که حداقل نیمی از مؤلفه‌های عدالت

www.SID.ir

Archive of SID

روند رو به رشدی داشته باشند. حال آنکه از چهار بعد مورد بررسی، در سه مؤلفه روند رو به افول مشاهده شد. این مسأله، زنگ خطری برای مسئولان و متولیان سیستم بانکی محسوب می‌شود، چرا که در طی نزدیک به چهار دهه از انقلاب اسلامی و با مستحکم شدن زیرمجموعه‌ها و پایه‌های نظام اسلامی، انتظار می‌رود عملکرد تمامی بخش‌ها از جمله بخش اقتصاد و بانکداری روزبه‌روز بیشتر با معیارهای اسلامی مطابقت پیدا کند. عدالت به‌عنوان یکی از مهم‌ترین شاخص‌های بانکداری اسلامی و از برجسته‌ترین اهداف نظام اقتصادی اسلام مطرح است که وضعیت آن براساس شاخص‌های موردبررسی در این مطالعه، رو به افول بوده است. نقش مهم عدالت در توسعه اقتصادی بر کسی پوشیده نیست و مورد تأکید قرار گرفتن این شاخص از سوی مقام معظم رهبری، اهمیّت تقویت عدالت و مؤلفه‌های مرتبط با آن را دوچندان می‌کند. براساس مراحل و شیوه انجام پژوهش حاضر می‌توان گفت، بررسی روند عدالت در بستر بانکداری اسلامی تاکنون در هیچ پژوهشی انجام نشده است. امید است انجام این پژوهش نقطه آغاز و محرکی برای پرداختن به مبحث عدالت به تفکیک مؤلفه‌های آن در بستر نظام‌های اقتصادی اسلامی بوده باشد.

یادداشت‌ها

۱. این مقاله مستخرج از رساله دکتری آقای محمدرسول حشمتی در دانشگاه تهران است.

۲. برگرفته از سایت مقام معظم رهبری.

3. Hartono & Sobari

4. Antonio et al

5. Dias

۶. محقق نسبت به این موضوع واقف است که ممکن است برخی از شاخص‌های مطرح شده، مطلق و جامع نباشند. به‌عبارت دیگر برخی شاخص‌ها بنا به نوع استفاده از تسهیلات در نظام بانکداری امروزی ایران قابل خدشه هستند، اما بنا بر تقریب از آنها استفاده شده است. چرا که با توجه به محدودیت‌های آماری و سطح امکان دسترسی به اطلاعات، نمی‌توان شاخص تمام عیار و جامع را تدوین و اندازه‌گیری نمود.

www.SID.ir

Archive of SID

۷. طبق قانون، سپرده‌های قرض‌الحسنه جاری را می‌توان در فعالیت‌های انتفاعی و غیرقرض‌الحسنه‌ای هم مورداستفاده قرار داد. به‌همین دلیل در محاسبات این پژوهش، تنها سپرده‌های قرض‌الحسنه پس‌انداز لحاظ شده‌اند.

۸. لازم به ذکر است که برخی از بانک‌ها ممکن است بخش قابل توجهی از سپرده‌های قرض‌الحسنه را به کارمندان خود اختصاص دهند که سازگاری این عملکرد با اهداف سپرده‌گذاران قرض‌الحسنه قابل بررسی است (محقق‌نیا، ۱۳۹۴، ص. ۹۳).

۹. البته شاید بتوان گفت امروزه در برخی کشورها اشتغال‌زایی مرهون بخش خدمات عالی است. پس چه بهتر که منابع بانکی به‌سمت بخش خدمات برود. اما این موضوع درخصوص کشورهایی که در اوج شکوفایی اقتصادی قرار دارند مصداق دارد. یعنی کشورهایی که در سیکل توسعه اقتصادی، مراحل رشد را به‌شکل مطلوبی طی کرده و در مرحله اوج شکوفایی با بهره‌وری کشاورزی و صنعتی بالا، بیش از حد نیازشان تولید کرده و تولیدات مازاد را صادر می‌کنند. این کشورها به مرحله مصرف انبوه رسیده و به‌تبع آن تقاضا برای مشاغل خدماتی افزایش یافته است. مشاغل خدماتی زودبازده و کم‌هزینه‌اند، اما نسبت به مشاغل تولیدی دوام و ماندگاری کمتری دارند و در کشورهای در حال توسعه همچون ایران، رشد نامتعادل بخش خدمات، در بلندمدت برای بازار کار چالش‌آفرین است. همچنین می‌تواند کشور را به واردکننده کالاهای اساسی تبدیل کند.

۱۰. البته برخی از معوقات پیمانکاران بدهکار به بانک، بخاطر بدقولی دولت به پیمانکاران در پرداخت حق و حقوق آنان و یا اعسار تسهیلات گیرنده است که هیچ‌کدام از این دو حالت ربطی به صداقت پیمانکاران بدهکار به بانک ندارد. بحث ما برای کسانی که پول دارند ولی به بانک نمی‌پردازند صحیح است. اما با درنظر گرفتن داده‌های در دسترس، امکان جداسازی معوقات وجود ندارد. لذا باتوجه به بررسی‌های به‌عمل آمده و جستجو در میان مقالات مرتبط، نزدیک‌ترین شاخص ممکن برای صداقت که با داده‌های منتشر شده قابلیت اندازه‌گیری داشته باشد، انتخاب گردید. از طرفی، همان‌طور که می‌دانیم و در خبرها مدام به این موضوع پرداخته می‌شود، حجم عظیمی از معوقات مربوط به عده‌ای انگشت‌شمار است. بعضاً مشاهده می‌شود که وام‌های کلان و سفارشی خیلی راحت‌تر از وام‌های خرد پرداخت می‌شود. وام‌های که

www.SID.ir

Archive of SID

بسیاری از آنها معوق می¬شود. به‌طوری‌که حجم بالایی از معوقات، مربوط به دانه درشت‌هاست. شاید بتوان گفت یک کارمند خوش قول که تسهیلات مثلاً ۱۰ میلیونی و با زحمت فراوان به‌لحاظ سختگیری¬های مربوط به ضامن، وثیقه، نامه کسر از حقوق و... دریافت کرده است، برای بازپرداخت به موقع بدهی¬اش تعهد بیشتری دارد تا فردی که در سال ۱۳۹۳ وام ۶۵۰۰ میلیارد تومانی گرفته است. موضوعات مطرح شده در کنار یکدیگر بیانگر عدم‌التزام به مفاد قرارداد، عدم استیفای حقوق طرفین و عدم‌شفافیت در کل سیستم بانکی است. سیستمی که در مدیریت ریسک و اعتبارسنجی مشتریان و پرداخت تسهیلات سفارشی و دستوری، دچار نارسایی¬های جدی است.

11. Mann
12. Kendall
13. Makesens
14. Salmi et al
15. Yue
16. Trend-free pre-whitening
17. Exel
18. Minitab

کتابنامه

آمدی تمیمی، عبدالواحد (۱۳۶۶). *غررالحکم و دررالکلم*. تهران: دانشگاه تهران.

اصولی، سیدحسن، و اسدی، اصغر (۱۳۹۱). تبیین مدل ارزیابی بانکداری اسلامی با تأکید برشاخص‌های اجرایی. شاخص‌های ارزیابی بانکداری اسلامی. *مجموعه مقالات همایش بانکداری اسلامی بانک رفاه*.

باقرپور، مهسا؛ سیدیان، سیدمرتضی؛ فتح‌آبادی، ابوالحسن؛ و محمدی، امین (۱۳۹۶). بررسی کارایی آزمون مان-کندال در شناسایی روند سری‌های دارای خودهمبستگی. *فصلنامه علوم و مهندسی آبخیزداری ایران*، ۱۱(۳۶)، ۱۱-۲۱.

رجایی، سیدمحمدکاظم (۱۳۹۴). *درآمدی بر شاخص‌های اقتصادی الگوی اسلامی- ایرانی پیشرفت*. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی(ره).

رجایی، سیدمحمدکاظم، و معلمی، سیدمهدی (۱۳۹۴). *درآمدی بر مفهوم عدالت اقتصادی و شاخص‌های آن*. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی(ره).

www.SID.ir

Archive of SID

عیوضلو، حسین، و کریمی‌ریزی، مجید (۱۳۹۴). شناسایی و اندازه‌گیری شاخص عدالت و کارایی در نظام بانکی (مورد مطالعه: بانک توسعه صادرات ایران، استان اصفهان). *دوفصلنامه مطالعات اقتصاد اسلامی*، ۸(۱۵)، ۱۲۱-۱۴۶.

محقق‌نیا، محمدجواد (۱۳۹۴). *درآمدی بر شاخص‌های بانکداری اسلامی*. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی(ره).

محقق‌نیا، محمدجواد (۱۳۹۱). سخنرانی در افتتاحیه همایش بانکداری اسلامی در مشهد. شاخص‌های ارزیابی بانکداری اسلامی: *مجموعه مقالات همایش بانکداری اسلامی بانک رفاه*، تهران: عترت‌نو، ۹-۱۵.

محمدزاده، یوسف؛ قهرمانی، هادی؛ و قدسی‌ماب، محمدعلی (۱۳۹۵). ارزیابی اهداف و عملکرد بانکداری اسلامی در ایران و سایر کشورهای اسلامی. *فصلنامه اقتصاد و بانکداری اسلامی*، ۵(۱۷)، ۷-۳۲.

موسویان، سیدعباس (۱۳۹۲). *شاخص‌های ارزیابی بانکداری اسلامی (مطالعه موردی سیاست‌های کلی ابلاغی از سوی مقام معظم رهبری در تدوین برنامه پنجم توسعه و تحقق آن)*. قم: نشر زمزم هدایت.

موسویان، سیدعباس، و میثمی، حسین (۱۳۹۵). *بانکداری اسلامی (۱): مبانی نظری- تجارب عملی* (ویراست پنجم). تهران: پژوهشکده پولی و بانکی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران.

میثمی، حسین، و قلیچ، وهاب (۱۳۹۰). آسیب‌شناسی اجرای بانکداری اسلامی در کشور، دلالت‌هایی برای تحول در نظام بانکی. *فصلنامه تازه‌های اقتصاد*، تابستان، ۳۳(۱۳۲)، ۹۱-۱۰۱.

Antonio, M. S., Sanrego, Y. D., & Taufiq, M. (2012). An Analysis of Islamic Banking Performance: Maqashid Index Implementation in Indonesia and Jordania. *Journal of Islamic Finance*, *176*(813), 1-18.

Amodi Tamimy, A. (1987). Ghorar al-Hikam & Durar al-Kalim, *Tehran University Press*

Bagherpoor, M., Seyedian, S.M., Fathabadi A. H. & Mohamadi, A. (2017). Study of Mann-Kendall Test Performance in Detecting the Series of Autocorrelation. *Journal of Iran-Watershed Management Science & Engineering*, *11*(36), 11-21.

Dias, R. W. M., (1982). *Jurisprudence* (5th Ed.). UK: Butterworth & co, Publishers, Ltd.

Eivaslou, H.; Karimi Rizi, M. (2015). Recognition and Evaluation Criteria of Justice and Efficiency in Banking (Case study: Export Development Bank of Iran in Esfahan). *Journal of Islamic Economic Studies*, *8*(1), pp. 121-146.

www.SID.ir

Archive of SID

Hartono, S., & Sobari, A. (2017). Sharia Maqashid Index as a Measuring Performance of Islamic Banking: a More Holistic Approach. *Corporate Ownership & Control*, *14*(2), 193-201.

Kamla, R., & G. Rammal, H. (2013). Social Reporting by Islamic Banks: Does Social Justice Matter?. *Accounting, Auditing & Accountability Journal*, *26*(6), 911-945.

Karatepe, O. M. (2006). Customer Complaints and Organizational Responses: the Effects of Complainants' Perceptions of Justice on Satisfaction and Loyalty. *International Journal of Hospitality Management*, *25*(1), 69-90.

Kendall, M. G. (1970). Rank Correlation Methods 2nd edn (New York: Hafner).

Khoi, D. N., & Trang, H. T. (2016). Analysis of Changes in Precipitation and Extremes Events in Ho Chi Minh City, Vietnam. *Procedia Engineering*, *142*, 229-235.

Kumar, S., Merwade, V., Kam, J., & Thurner, K. (2009). Streamflow Trends in Indiana: Effects of Long Term Persistence, Precipitation and Subsurface Drains. *Journal of Hydrology*, *374*(1-2), 171-183.

Meysami, H., & Ghelich, M. (2011). Pathology of the Implementation of Islamic Banking in the Country: Implications for the Evolution of the Banking System. *Journal of New Economics*, (132**),** 91-101.

Mann, H. B. (1945). Nonparametric Tests Against Trend. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 245-259.

Mirakhor, A., & Askari, H. (2010). *Islam and the Path to Human and Economic Development*. Springer.

Mohaghegh nia, M.J. (2015). *Interpretation of Islamic Banking Indexes*. Qom: Publication of Imam Khomeini (RA) Education and Research Institute.

Mohaghegh nia, M. (2012). Speech in inaugural Islamic banking conference in Mashhad. *Indicators of Islamic Banking Evaluation: Proceedings of the Islamic Banking Conference of the Refah Bank*, Tehran: Publication of Etrat-e no, 9-15.

Mohamadzadeh, Y., Ghahremani, H., & Ghodsi Ma'ab, M.A. (2017). Evaluation of the Goals and Performance of Islamic Banking in Iran and Other Islamic Countries. *Journal of Islamic Economic and Banking***,** *14*(17), 7-32.

Musavian, S.A. (2013). *Assessment indexes of Islamic Banking (Case Study: General policies of 5th Development Plan)*. Qom: Zamzam-e Hedayat publication.

Musavian, S.A. & Meysami, H. (2016). Islamic Banking (1): Theories-Practice (5th Ed.). Tehran: Publication of Monetary and Banking Research Institute.

Osuli, S.H., & Asadi, A. (2012). Explaining Islamic Banking Assessment Model with Emphasis on Performance Indicators. *Indicators of Islamic Banking Evaluation: Proceedings of the Islamic Banking Conference of the Refah Bank*, Tehran: Publication of Etrat-e no, 41-60.

Rajaee, S.M.K. (2015). *An Introduction to the Economic Indexes in Islamic-Iranian Progress Model*. Qom: Publication of Imam Khomeini (RA) Education and Research Institute.

Rajaee, S.M.K., & Moallemi, S.M. (2015). *An Introduction to the Concept of Economic Justice Concept and its Indexes*. Qom: Publication of Imam Khomeini (RA) Education and Research Institute.

www.SID.ir

Archive of SID

Salmi, T. (2002). *Detecting Trends of Annual Values of Atmospheric Pollutants by the Mann-Kendall test and Sen's Slope Estimates-the Excel Template Application Makesens*. Ilmatieteen Laitos.

Sen, P. K. (1968). Estimates of the Regression Coefficient Based on Kendall's Tau. *Journal of the American Statistical Association, 63*(324), 1379-1389.

Tax, S. S., Brown, S. W., & Chandrashekaran, M. (1998). Customer Evaluations of Service Complaint Experiences: Implications for Relationship Marketing. *Journal of Marketing, 62*(2), 60-76.

Yue, S., Pilon, P., Phinney, B., & Cavadias, G. (2002). The Influence of Autocorrelation on the Ability to Detect Trend in Hydrological Series. *Hydrological Processes, 16*(9), 1807-1829.

www.SID.ir